

ՆՅՈՒՐԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՒԴԱՎԵՐԴՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ՆՈՐԱԲԱՅ ԴԱՄԱՐԱՆ ՍԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ (ԸՍՏ ԿԵՆՍԱՅՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ)¹

2019 թ. մայիսի 20–30-ը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին վանքի հարավային պատի հատվածում ձեռնարկված պեղումների միջոցին բացվեց վաղ միջնադարյան թաղում. ուղղությունը՝ հյուսիս-արեւմուտք։ Կատարված էր հիմնահողային թաղում՝ ժամանակին բնորոշ քարաշար քարատապանում։ Քարակերտ հանգստարանը (նկ. 1, 2) շարված էր տուֆե հղկած սալերով՝ Ծածկված դարձյալ կոպտատաշ տուֆե զանգվածեղ անտաշ քարասալերով։ Տապանի հիմքը բնահողն էր։ Կատարված էր վերաթաղում։

Տապանի հիմքը բնահողն էր, իսկ այն հատվածը, որի վրա մասունքներ էին, սպիտակավուն ավազախառն հողի շերտն էր, հարկավ թափված հետազայում։

Հիմնահողային թաղումները տարբեր ուղղություններով, մեծ տարածում ունեին հելլենիստական, անտիկ եւ վաղ միջնադարյան հուշարձաններում, քանզի դեռ հստակ չէր թաղումների դիրքը, համաձայն քրիստոնեական հավատքի։ Զրվեժում, Արտաշատում, Վաղարշապատում, Գառնիում, հարեւան Վրաստանում եւ այլուր բացված սալարկղային, հիմնահողային, կավե դագաղներում կատարված թաղումներն իրենց դիրքային ուղղվածությամբ աղերսվում են հեթանոսական ավանդներին²։

¹ Ստացվել է՝ 27.11.2024, գրախոսվել է՝ 7.12.2024: Էլ. հասցե՝ ankhudaverdyan@gmail.com:

² Տե՛ս Բ. Արակеляն, Значение раскопок в Гарни для изучения культуры древней Армениии, ВДИ, 1953, № 3, էջ 158, Ж. Хачатрян, Гарни 5, Античный некрополь (результаты 1956–1972 гг.), Ереван, 1976, էջ 10, Տ. Есаян, А. Калантарян, Позднеурартские погребение Ошаканского могильника, ИЖФ, Ереван, 1976, № 3, էջ 268–275, Ա. ԺԱՄԿՈՅԱՆ, Զրվեժի վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտի պեղումները, ՊԲՀ, Երեւան, № 1, 1976, 1, էջ 221–222, նկ. 1, 2, Ժ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971–1977 թթ.)

Քարատապանը կերտվածքով, ուղղվածությամբ՝ հյուսիս-արեւմուտք, շերտագրական տվյալներով եւ համադրելի զուգահեռներով, կարելի է թվագրել Դ. դարի սկզբներով, քանզի մինչ էջմիածնի Մայր Տաճարի հիմնարկումը, «Սուրբ Գրիգորը կառուցվելիք տաճարների տեղերում խաչեր կանգնեցրեց եւ ցանկապատեր կառուցեց, բայց զոհասեղան չկառուցեց, որովհետեւ շուներ քահանայության պատիվը»³։ Այս տեսակետին համամիտ չէ հայր Պողոս Անանյանը. «Գրիգոր Լուսավորչի սոսկ աշխարհական ըլլալը՝ հայերէն Ագաթանգեղոսի տեսակէտն է, մինչ յունարէն վարքը զինք սկիզբէն քահանայ կը ճանչնայ... Եւ երբ Կեսարիա կերթայ՝ հոն եպիսկոպոսական աստիճանը կընդունի»⁴։

Քարատապանը բացելիս ականատես եղանք հետեւյալ տեսարանին՝ մարդկային մասունքներ՝ գանգ⁵ եւ ոսկորների ոչ մեծ կույտ (նկ. 3)։ Կարելի է միայն ենթադրել՝ Ս. Նահատակ, մարտիրոսված քրիստոնեական հավատքի մերժման եւ առաջին քրիստոնյաների դաժան հալածանքների, բռնությունների ու խոշտանգումների տարիներին. «Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչական գործունեությունից շատ առաջ, Հայաստանի տարբեր մասերում կային քրիստոնեական համայնքներ, կային նոր հավատքի համար իրենց կյանքը տված քրիստոնյաներ՝ Ոսկեանք, Սուքասիանք, Հռիփսիմեանք եւ այլ բազմաթիվ անանուն նահատակներ՝ II–III դդ. եւ հետագա IV–V դդ.։ Նոր հավատքի բազմաթիվ հետեւորդներ հալածանքի զոհ են դարձել հեթանոս հռոմեացի, հայ եւ պարսից իշխանավորների կողմից»⁶։

«Մէկ կողմէ բիւրաւոր նահատակներու զգացումը կը լեցնէ ահա մեր սիրտը եւ միւս կողմէ անոնց փառաւորման մասին զգոյշ լինելու կը ճնշէ

պեղումները, Երեւան, 1981, էջ 13–14, С. Есаян, А. Калантарян, А. Канецян, Ошакан 1, Ереван, 1988, էջ 58, С. Есаян, А. Калантарян, Позднеурартские погребение Ошаканского могильника, ИЖФ, Ереван, 1976, № 3, էջ 149–150, ԱՇԽԱՐՀԱՐԵՎ՝ ՔԱՆԱԹԱՐ, Հայաստան, Քարե դարից միջնադար, Գիտական ժառանգություն, հտ. 4, Երեւան, 2007, էջ 238–239, В. ДЖОРБЕНАДЗЕ, Археологические памятники в средние века, Тбилиси, 1982, էջ 108, Н. АПХАЗАВА, Материальная культура Грузии, Тбилиси, 1979, табл., II, рис. 22, XX, рис. 5, XXXVI, рис. 33, XXXVII, рис. 50, Н. АПХАЗАВА, Могильник Квемо Алеви. Тбилиси, 1988, էջ 121։

³ «Ագաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարք)», Թարգմ. հունարեն բնագրից՝ Հ. Բարթիկյանի, առաջաբանը եւ ծանոթագր.՝ Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, «էջմիածին», է., Լ., 1966, անդ. 80, պարբ. 107։

⁴ Հ. ԱՆԱՆՅԱՆ, Քրիստոնեությունից հետքեր Հայաստանի մէջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի քարոզությունէն առաջ, «Բազմավէպ», ՃԼԶ. տարի, թիւ 1–12, 1978, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 22։

⁵ Գանգի եւ ոսկորների կապակցությամբ տե՛ս հավելվածը։

⁶ Ս. ԱՐԵՎԵՐԴՅԱՆ, Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման պատմական նշանակությունը, «Հայաստանը եւ քրիստոնյա Արեւելքը», Երեւան, 2000, էջ 18։

մեր խղճմտանքի վրայ»⁷: Ահա այսպես են արձագանքում մեր բյուրավոր նահատակների «կորուստն ու ցավը», միաժամանակ ձայնում զգույշ լինել նրանց «փառավորման» մեջ, «հարկ», որը ճնշում է մեր մեծերի՝ Հր. Աճառյանի եւ Հ. Մանանդյանի «խղճմտանքը»⁸: Նախակարապետ քրիստոնյաների նկատմամբ դաժան հալածանքները Հայաստանում հայտնի են տակավին խոսրով Մեծի (216–256 թթ.) ժամանակներից⁹:

Խոսրով Մեծն անողորմ պայքար էր հայտարարել վաղ քրիստոնեական համայնքներին: Իսկ նրա որդի եւ հաջորդ գահակալ Տրդատ Մեծը (288–330 թթ.)¹⁰ ոչ միայն գործնականում շարունակեց խոսրովի հալածիչ ձեռնարկները, այլեւ հատուկ հրաման արձակեց. «Արդ հրամայում եմ ձեզ հայտնաբերեք նրանց (քրիստոնյաներին) եւ կալանավորելով մեզ ներկայացնեք: Եթե որեւէ մեկը նրանց թաքցնի, նրան սպասում է ամենադաժան մահ: Եթե մենք չխնայեցինք մեր սիրելի Գրիգորին... հւմ կարող եմ խնայել: Յուրաքանչյուրդ, մտքում ունենալով թագավորի երկյուղը, զգո՞ն եղեք, ով կհայտնի նրանց մասին՝ կարժանանա պարգևների, իսկ ով կթաքցնի նրանց, կամ այս գործում անգոսնի՝ կպատժվի»¹¹: Չի բացառվում, որ նման մի հալածյալ էլ դամբարանում վերաթաղված մասունքատեղի անձն է:

Հընթացս մեր ուսումնասիրության կատարվել է կմախքի պահպանվածություն, ամբողջացման աստիճանի, հնէամարդաբանական եւ հնէա-ախտաբանական հատկանիշների դիտարկում:

Սեռը որոշվել է երկար ոսկորների ոսկրաբանական (diaphysis) եւ ոսկրասարական (epiphysis) չափերի գնահատման հիման վրա, ցալոսկրերի երկարության բնութագրման, ցալալային համաճոն (symphysis), ցալոսկրերի ստորին ճյուղերի ճյուղավորման անկյան, նստոսկրի մեծ բացվածքի ձևի, զստոսկրի ձևի եւ չափերի հիման վրա¹²: Տարիքի որոշումն իրա-

⁷ Տե՛ս «Սիրոն», 1985, 11–12, էջ 352:

⁸ Հր. ԱճԱՌԵԱՆ, Յ. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Հայոց նոր վկաները, Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1902, էջ 55:

⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. 4, Երևան, 1984, էջ 27:

¹⁰ Բ. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ, Երբ է քրիստոնեությունը Հայաստանում հռչակուել պետական կրօն, «Հանդէս ամսօրեայ», թիւ 1–12, 2000, էջ 171:

¹¹ Ագաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը... նշ., էջ 34:

¹² Հմմտ. J. E. BUIKSTRA, D. H. UBELAKER, Standards of data collection from human skeletal remains. Arkansas Archaeological Survey Research Series 44. Fayetteville, 1994, էջ 1–272, T. W. PHENICE, A newly developed visual method of sexing the os pubis, American Journal of Physical Anthropology, 1969, 30, էջ 297–302:

կանացվել է գանգի կարերի գնահատման, ատամների ծամող մակերեսի մաշվածության աստիճանի, հոդերի եւ համաճոնների մաշվածության (այլակերպիչ-խանգարվածքային (degenerative-dystrophic) փոփոխությունների ի հայտ գալը բորբոքային գերաճերի տեսքով, երկար խողովակավոր ոսկրերի ենթաաճառային հատվածների ու կարճ ոսկրերի ելուստների բորբոքային հիվանդությամբ առաջացած փոփոխությունների տեսքով), ողերի մակերեսին այլակերպիչ-խանգարվածքային փոփոխությունների բացահայտման հիման վրա¹³: Հետազոտությունը ներառում է գանգաբանական¹⁴, գանգաչափական¹⁵, ատամնաբանական¹⁶, ոսկրաբանական հատկանիշների ուսումնասիրություն¹⁷, հաշվի են առնվել նաեւ որոշ ոսկրերի ախտաբանական հատկանիշներ¹⁸:

Հայտնաբերվել է ոչ ամբողջական կմախք (նկ. 4–1): Հստ արտաքին հատկանիշների՝ ոսկրերը պատկանում են 50–59 տարեկան տղամարդու: Գանգատուփը բնութագրվում է ընդհանուր նրբագեղությամբ, հոնքերի վերին հատվածում արտացայքաբեր (relief) թույլ է արտահայտված: Գանգը ձվաձեւ է: Այն բնութագրվում է կենտրոնագանգային՝ միջին լայնական եւ միջին երկայնական տրամագծերով (աղ. 1): Գանգոսկրը միջին բարձ-

¹³ SŁU S. J. ALQAHTANI, M. P. HECTOR, H. M. LIVERSIDGE, Brief communication: The London atlas of human tooth development and eruption, American Journal of Physical Anthropology, 2010, 142(3), էջ 481–90, R. S. MEINDL, C. O. LOVEJOY, R. P. MENSFORTH, L. D. CARLOS, Accuracy and direction of error in the sexing of the skeleton: Implications for paleodemography, American Journal of Physical Anthropology, 68, 1985, էջ 79–85, C. O. LOVEJOY, R. S. MEINDL, T. R. PRYZBECK, R. P. MENSFORTH, Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death, American Journal of Physical Anthropology, v. 68, 1, 1985, էջ 15–28:

¹⁴ Հմմտ. А. А. МОВСЕЯН, Н. Н. МАМОНОВА, Ю. Г. РЫЧКОВ, Программа и методика исследования аномалий черепа, Вопросы антропологии, 1975, вып. 51, էջ 127–150:

¹⁵ Հմմտ. В. П. АЛЕКСЕЕВ, Г. Ф. ДЕБЕЦ, Краниометрия (методика антропологических исследований), М., Наука, 1964, էջ 1–128:

¹⁶ Հմմտ. А. А. ЗУБОВ, Одونتология (методика антропологических исследований), М., Наука, 1968, էջ 1–200, А. А. ЗУБОВ, Методическое пособие по антропологическому анализу одонтлогических материалов, М., 2006, էջ 1–72:

¹⁷ Հմմտ. В. П. АЛЕКСЕЕВ, Остеометрия. Методика антропологических исследований, М., Наука, 1966, էջ 1–251:

¹⁸ Հմմտ. А. Н. GOODMAN, D. L. MARTIN, G. J. ARMELAGOS, Indications of stress from bone and teeth. Paleopathology at the Origin of Agriculture, M. N. Cohen, G. J. Armelagos (eds.). L.: Orlando: Academic Press, 1984, էջ 13–44, А. Н. GOODMAN, R. T. BROOK, A. C. SWEDLUND, G. J. ARMELAGOS, Biocultural perspectives on stress in prehistoric, historical and contemporary population research, Yearbook Physical Anthropology, № 31, 1989, էջ 45–97, D. J. ORTNER, Identification of pathological conditions in human skeletal remains. San Diego: Academic Press. 2003:

րության է, ըստ բարձրություն-լայնական եւ բարձրություն-երկայնական ցուցիչների՝ միջին է: Գանգատուփի հիմքի երկարության տրամագիծը՝ միջին է, իսկ լայնությունը մեծ է: Ծոծրակի ոսկրը միջին լայնության է, թիկնալարը (խորդա հուն, չործոյ անգլ. notochord) փոքր է, շրջանագիծը միջին է: Ծոծրակի (occipital) արտաքին ելուստը չափավոր զարգացած է, կողային հատվածում՝ կորացած: Կողմոսկրի շրջանագծի չափը մեծ է, թիկնալարի տրամագիծը միջին եւ մեծ սահմանների շրջանակում է: Քունքընթեր ոսկրը (mastoid) չափավոր է զարգացած: Ճակատոսկորը միջին լայնության է: Ճակատային շրջանագծի չափը միջին է, թիկնալարը եղել է զգալի: Դեմքի վերին բարձրությունը եւ հիմքի երկարությունը փոքր են:

Նշենք այն հատկանիշները, որոնք կապված չեն (կամ էապես կապված չեն) հիվանդությունների, բնախոսական (physiological) վիճակի առանձնահատկությունների հետ, այլ ունեն ծննդաբանական ծագում: Գանգի ընդհատ-փոփոխական վերլուծություններով բացահայտվեց մի շարք հատկանիշների առկայությունը, որ զետեղել ենք տողատակում¹⁹:

Վերին ծնոտի մեծ աղորիքի պսակի տրամագիծը տատանվում է՝ միջինից մինչև փոքր (աղ. 2): Ըստ միջին ցուցիչի՝ ատամները բնութագրվում են փոքր չափերով (microdontism), որը բնորոշ է նրբագեղ (gracile), մասնավորապես՝ հարավեւրոպական խմբերին:

Աջ բազուկի ուժի ցուցիչը համապատասխանում է մեծ չափի (աղ. 3): Բազուկի վրա առկա է անցք (intercondylar): Աջ ազդրի երկարության տրամագիծը միջին չափերի է, միջնամասի շրջագիծը շատ մեծ է: Ազդրի վրա, Պուարեի երեսակի շրջանում (Poirier's facet), առկա է ոսկրային ներհոսք: Մարմնի երկարությունը 163,96 սմ է (բանաձեւը՝ Կ. Փիրսոնի եւ Ա. Լիրի), որ դասակարգելի է միջին խմբում:

Մկանային համակարգի զարգացման ազդեցությունը երկար ոսկրերի վրա գնահատվել է V. N. Ֆեդոսովայի եղանակով²⁰:

Այս անձն օժտված է եղել ամրապինդ կազմվածքով, ուժային առումով՝ եղել է պատրաստված: Ճաճանչոսկրի՝ գերլարվածությունից առաջացած ձախ ոսկրաթանձրությունը (hyperostosis) հետեւանք է ուսի ու նախա-

¹⁹ (foramina infraorbitalia, processus temporalis ossis frontalis, foramina parietalia, os apicis lambda, os wormii suturae lambdoidea, torus occipitalis (1.5), foramina mastoidea, sutura palatina transversa (II-աձեւ), canalis craniopharyngeus, processus paramastoideus):

²⁰ Հմմտ. В. Н. Федосова, Общая оценка развития компонента мезоморфии по остеологическим данным: (остеологическая методика), Вопросы антропологии, вып. 76, 1986, էջ 105–116:

բազուկի ծալող մկանների ծանրաբեռնվածության: Աջ արմունկոսկրին բնորոշ է հեռավոր կողային գագաթի բավական լավ զարգացումը: Լավ զարգացում կա նաեւ շառավղի (radius) ստորին ծայրի կողային եզրում, որին կից է նաեւ այս մկանը (աղ. 5): Ազդրի խտաշար (compact) շերտի հաստությունը կարող է բնութագրվել որպես գերլարվածությունից առաջացած ոսկրաթանձրություն, այսինքն. ստորին վերջույթի մեխանիկական ծանրաբեռնվածության ավելացման արդյունք: Բավականին խիստ են արտահայտված աջ ազդրի մկանները (linea aspera), որոնք ձեւավորվել են երկար տարիների ձիավարության ընթացքում²¹ (նկ. 4–8): Սրունքի վրա առկա է ձկամկան (m. soleus) (նկ. 4–9) եւ քառագլուխ մկանների (m. quadriceps femoris) գերբեռնվածություն:

Կրունկի ոսկրերի (calcaneus) հողային մակերեսի վրա առկա են մկանային համակարգի զարգացման նշաններ (նկ. 4–10): Կրունկի ոսկորների վրա արձանագրված են գերաճի բազմաթիվ դրվագներ: Ինչպես հայտնի է, հողային մակերեսին ամրացված է ոտքի եռագլուխ մկանի հզոր (աքիլեսյան) ջիլը: Գերաճի առկայությունը վկայում է մեխանիկական լարվածության (stress) մասին: Ինչպես գիտենք գերաճերը ոչ ուռուցքային բնույթի ոսկրային եւ աճառային գոյացություններ են: Դրանց առաջացման պատճառ կարող են հանդիսանալ բորբոքային գործընթացները, վնասվածքները, թաղանթային հյուսվածքի եւ աճառի անկանոնությունները եւ այլն: Այս դեպքում դրանց պատճառը ձիավարման ընթացքում ստացված մկանային խմբերի գերծանրաբեռնումն է: Մկանային ազդեցությունը ձեռքի մատների վրա – միջինից բարձր է (նկ. 4–7):

Կոնքի ոսկորների վրա նույնպես նկատելի են զգալի գործառական ծանրաբեռնվածությունների հետքեր, մասնավորապես, ցայլային համաճոնի հոդերի վրա: Ցայլոսկրի վերին (ligamentum pubicum superius) եւ աղեղնաձեւ (ligamentum arcuatum pubis) հողային հանգույցներում բորբոքային գործընթաց է սկսվել՝ ձեւավորվել են հանգույցաբորբի (enthesopathy) հատկանիշներ: Ցայլոսկրերի հողային մակերեսներին (symphysis publica) արտահայտված են ոսկրային հյուսվածքի քայքայման (luisis) հատվածներ՝ 1–2 մմ տրամագիծ ունեցող կլոր անցքերի տեսքով (նկ. 4–11): Դրանց առաջացման պատճառները կարող է լինել ցայլային համաճոն,

²¹ Հմմտ. L. CAPASSO, K. KENNEDY, C. WILCZAK, Atlas of occupational markers on human remains, Teramo: Edigrafital S.P.A, 1999, էջ 74:

բազմաբաղադրիչ ARS-համախտանիշի մաս հանդիսացող (adductor, rectus, symphysis) – ջլային-մկանային համալիրի ախտաբանական վիճակի երկարատեւ միատեսակ ծանրաբեռնվածությունների արդյունքում, որ կապված են ազդրերի մկանների (m. Adductor longus (or) brevis, m. gracilis) եւ որովայնի ուղիղ մկանի դիստալային մասի (m. Rectus abdominis) անհամաչափ կծկումները: Համաճոն զարգացման հավանականությունը նկատելի է այն անհատների պարագայում, որոնք ունեն ոսկրերի եւ հոդերի ախտաբանություն: Վնասվածքի պատճառ կարող է հանդիսանալ քայլվածքը, որ պահանջում է մարմնի թեքություն դեպի առաջ, սրունքի ուղիղ կամ ծավված դիրքով:

Ողնաշարի վրա գրանցված քայքայման փոփոխությունները նույնպես վկայում են ուժեղ ծանրաբեռնվածության մասին: Կրծքավանդակի ողերի վրա հայտնաբերվել են աճառային հանգույցներ (Schmorl-Knorpelknötchen) (նկ. 4–6): Ողնաշարի վրա՝ միջողային աճառային սկավառակում ճողվածքները ձեւավորվում են ծանրաբեռնվածության ժամանակ, հիմնականում աճի շրջանում: Կրծքավանդակի ողերի խոռոչներում հայտնաբերվել են հասկեր (шипы), որոնք կարող են հանգեցնել նյարդային արմատների եւ ողնուղեղի սեղմմանը: Հասկի երկարությունը 2–3 մմ (փուլ 3)²²: Ողնաշարի վրա արձանագրված հիվանդությունները, զուգորդված մկանային զարգացման աստիճանի հետ, թույլ են տալիս ենթադրել, որ անհատը պարբերաբար ենթարկվել է ֆիզիկական ծանրաբեռնվածության:

Ակնակապիճի ներքին մակերեսի ոսկրի վրա նկատվում է բորբոքային ծակոտկեն (cribra orbitalia): Այս ախտանիշը թույլ է արտահայտված (1 միավոր), որը կարող է լինել մարմնում տեղային բորբոքային հիվանդության հետեւանք²³: Ատամների վրա առկա է ատամնաքարի հաստ շերտ (նկ. 4–4): Ատամնաքարը ախտաբանական կրացված գոյացություն է: Հայտնի է, որ C դասակարգման կենսանյութը (vitamin) դանդաղեցնում է ատամնաքարի ձեւավորումը, իսկ վիտամին A-ն, կալցիումը եւ ածխաջրերը, ընդհակառակը, խթանում են այն: Գրանցվել է վերին ծնոտի ատամների բացակայություն (նկ. 4–3): Ատամների կորստի պատճառները՝

²² Sté S. VILLOTTE, Connaissances médicales actuelles, cotation des enthésopathies: nouvelle method, Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, v. 18, № 1–2, 2006, էջ 65–85:

²³ Հեն U. WAPLER, E. CRUBÉZY, M. SCHULTZ, Is Cribra Orbitalia Synonymous With Anemia? Analysis and Interpretation of Cranial Pathology in Sudan. American Journal of Physical Anthropology, v. 123, 2004, էջ 333–339:

հարատամնաբորբն (periodontitis) է, ոսկրափուտը, վնասվածքը, որոշ լուրջ հիվանդությունները, բերանի խոռոչի անբավարար առողջաբանությունը (hygiene):

Ոսկրերի վրա ազդող գործընթացների վերլուծության արդյունքները թույլ են տալիս գրանցել այրման եւ աղի նստվածքների առկայություն ոսկրերի վրա (նկ. 5): Ոսկրերը հետազոտվել են մանրադիտակի միջոցով: Կրակը ոսկորների վրա ուժեղ չի եղել, չկա նաեւ դիակիզման փորձ: Այրվածքների գույնը տատանվում էր սևից մինչեւ սպիտակ (կալցինացված): Ոսկորների մակերեսային շերտի վրա գրանցվում են սպիտակ «ծաղկած» գոյացություններ՝ բյուրեղների տեսքով (նկ. 5): «Ծաղկած» բյուրեղների գոյացությունները որոշ դեպքերում հանդիպում են հնագիտական առարկաների (խեցեղենի) վրա: Բյուրեղների առկայությունը կարող է վնասել ոսկորների մակերեսը: Այսպիսով՝ սպիտակ «ծաղկած» գոյացությունները հետեւանք են մահից հետո ոսկրերի վրա ազդող գործընթացների եւ պայմանավորված չեն ախտաբանությամբ:

Հայտնի է, որ մարդկային կմախքի ուսումնասիրությունը կարող է նպաստել մահվան հանգամանքների բացահայտմանը:

Մեր առջեւ զգալի ֆիզիկական ծանրաբեռնվածություն կրող անհատ է: Մշտական ֆիզիկական աշխատանքների շնորհիվ առաջանում է մկանային ծավալի մեծացում (hypertrophy), որը հետեւանք է մկանային մանրաթելերի խտացման, ինչպես նաեւ դրանց քանակի ավելացման (hyperplasia): Գերաճի առկայությունը, երկար ոսկորների մակերեսով զանազան կարգի անհարթությունների զարգացումը վկայում են մեխանիկական լարվածության (stress) մասին: Ոսկորների մակերեսի զարգացումը պայմանավորված է կանոնավոր ձիավարության հանգամանքով, որ շեշտել ենք նաեւ վերելում: Առանձնակի կարեւոր է ոսկորների վրա կրակի հետքերի առկայությունը: Դա թույլ է տալիս ենթադրելու, որ անհատը մահացել է հրկիզման արդյունքում: Բացառիկ, իր բովանդակությամբ եզակի, հրկիզված մասունքներով թաղում ոչ միայն Հայաստանում, այլեւ հարեւան երկրներում, հանդիպում է առաջին անգամ եւ չունի փաստացի որեւէ հավաստում, թե մասունքներն ինչպես են հայտնվել Ս. Էջմիածին Մայր տաճարի տարածքում:

Ո՞վ է այս անհատը, որի մասունքներն արժանացել են նման մեծ պատվի՝ վերաթաղվելու Հայոց Սրբություն սրբոց՝ Մայրավանքում: Այս կապակցությամբ տեղին ենք համարում յաջորդող դիտարկումները: «Շատերու

անունները մեզի չեն հասած: Փառաւոր նահատակներու բազմութիւն մը որոնք դարէդար կը հաստատեն թէ հաւատքն ու Աստուծոյ սէրը չէին ցամքած Հայաստանի մէջ: Օրմանեան Սրբազանն իրաւամբ կըսէ. «Որչափ արի նահատակներու անուններ անյիշատակ կը մնան – նահատակներ, որոնք իրենց կեանքը զոհելու անձնուիրութիւնը կունենան այսպիսի ժամանակներու մէջ, երբ որ եկեղեցւոյ պետերը եւ բարձր պաշտօնեաները շինիչ օրինակ եւ առաքինի տիպարներ չեն ներկայացներ»²⁴:

Քննութեան առարկա ազամորդու հայտնաբերված մնացորդների մարդաբանական զննությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ առկա վիճակը հրկիզման արդյունք է, իսկ դարաշրջանն ի նկատ ունենալով կարելի է կարծել, որ գործ ունենք քրիստոնեական հավատքի մերժման եւ զանգվածային հալածանքի տարիներին մարտիրոսված Ս. Նահատակի մասունքների հետ: Հրկիզման, որպէս մեծագույն պատժի են ենթարկվել քրիստոնեական հավատքի անմնացորդ նվիրյալներից շատերը: Սակայն հայտնաբերված մասունքներն անմիջականորեն որեւէ մեկին վերագրելու համար եւ նիւթն է սակաւ, եւ նույնականացման հիմքն է բացակայում: Նախնական տվյալներով հիշատակելի են, օրինակ, Աթանագինես եւ Թեոդորոս զորականները. «Ապա մատուցին զինուորքն զերանելին Աթանագինէս ի տեղի կատարմանն. եւ նա մեծաւ ուրախութեմբ կնքեաց զամենայն անդամս իւր՝ ի կնիքն Քրիստոսի. եւ մտեալ ի հոլուն՝ վաղվաղակի աւանդեաց զհոգին ի ձեռս Տեառն»²⁵: Այլ տեղ կարգում ենք. «Հայ քրիստոնէական սուրբերու շարքում, իր ուրույն յարգն ունի Թէոդորոս Զօրականը («ոչ Տիւթոն նորեկը»): Թէոդորոսը եւս ենթարկուեացաւ ծանր շարշարանքներու եւ բանտարկեցաւ...: Ի վերջոյ դատաւորը այրելով մահացնելու վճիռը տուաւ, քանի որ ան ալ այրած էր իրենց մեհեանը. «Երբ կրակը բորբոքեցին, սուրբը երկար աղօթք ըրաւ եւ ինք զինքն խաչակնքեց, նետուեցաւ կրակին մէջը եւ աւանդեց հոգին առ Աստուած... Իսկոյն կրակը մարեցաւ եւ անուշ

²⁴ ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՃԵԱՆ, Հայոց եկեղեցու սուրբերն ու սրբոց տօները, Հայոց սուրբերը եւ սրբավայրերը (ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը), Երեւան, 2001, էջ 427:

²⁵ Հ. Վ. ՅՈՎՍԷՓ ԳԱԹՐՈՋԵԱՆՅԱՆ, Տիեզերական պատմութիւն ի ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցմեր ժամանակս, հտ. Բ., Վիեննա, 1852, էջ 447, Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, 1874, գիրք Դ., 1913, էջ 67, Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Վենետիկ, գիրք Դ., 1913, էջ 348–349, Վ. Մ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարյան ֆաղափական խաչուղիներում, Վաղարշապատ, 2005, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, էջ 47, Բ. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ, նշ. աշխ. էջ 147:

հոտ տարածեցաւ... մէկ մազ մը գըլխէն այրուած չէր... Նահատակեցաւ 306 թուականին²⁶։

Թէոդորոս Զօրականի մասունքների կապակցութեամբ կարելոր տեղեկութիւններ ենք գտնում Աղուանից պատմիչի երկում. «...ի տեսլեան գայր մի անապատական՝ որպէս թէ սուրբն Վարոս կերպ արեղայի ասէր ցիս. «մեք եմք նշխարք ծածկեալ ի գաւառին Արցախայ ի Մխանց տոհմին ի վայրս Կաղսետոյ։ Նախաձկայն էր տէր Ստեփանոս եւ Թէոդորոս նահատակ... եւ մասն մի սուրբ քաթանիցն»²⁷։ Այս սուրբ գանձի մասին տեղեկանալով՝ Աղուանից Աբաս կաթողիկոսը (552–596) հրահանգում է դրանք գտնել եւ իր մոտ բերել, իսկ ստանալով՝ «տօնախմբէ զնոցին [սրբոցն] յիշատակ եւ դնէ ի մաքրագոյն յարկեղս»²⁸։ Բնական է կարծել, որ տարբեր արկղերում դնելու նպատակը տարբեր վայրերում պահելն էր, այլապէս ամբողջը միասնաբար միեւնոյն մասնատուփում կգետեղվեր։ Այս շարակարգում կասկածից վեր է, որ սուրբ մասունքների մի մասն անշուշտ ուղարկվելու էր սուրբ էջմիածին՝ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սրբակենտրոն ուխտավայր. այսինքն Թէոդորոս նահատակի մասունքների հայտնաբերումը սուրբ էջմիածնում պետք է դիտել բնական եւ լիովին հնարավոր²⁹։

Մայր Աթոռ սուրբ էջմիածնի նորաբաց, մարդկային հրկիզված մասունքներ ամփոփող դամբարանը եւս մեկ անգամ հավաստումն է այն իրողության, թե «Եկեղեցւոյ հաւատքին եւ հաւատացեալներու բարեպաշտութեան մէջ մեծ եղած է սուրբերուն դերը, եւ դարէդար Եկեղեցին հարստացած է սուրբերով, մարտիրոսներով, վկաներով, խոստովանողներով, որոնք են եղած լոյսի սիւներ, առաջնորդներ, օրինակ հանդիսացած են հաւատացեալներուն»³⁰։

²⁶ ՇՆՈՐՀՔ ԱՐՔ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ, Համաքրիստոնէական սուրբեր, երրորդ հրատ., Գանձասար, Երեւան, 1997, էջ 156–157։

²⁷ ՄՈՂՍՄԵՍԻ ԿԱՂԱԿԱՆՏՈՒԱՅԻՈՅ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1860, գլ. 9, էջ 92։

²⁸ Անդ։

²⁹ Սրբազան մասունքները մշտապէս հարգ են վայելել Հայոց Եկեղեցւում. «...նշխարքն... զոր բերին, մեծապէս տօնախմբեացեն յամենայն տարւոյ զօր բերելոյն եւ պատուոյ եւ սրբութեան զգոյշ. զի մի ի ցասումն միտեալ սուրբ ճգնաւորաց որ վասն Քրիստոսին չարչարեցան, ցասումն աշխարհի հասցէ փոխանակ Բարեխօսութեան». տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», աշխատասիր. Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1964, հտ. Ա., էջ 459–460։

³⁰ ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱԵՃԵԱՆ, Հայոց Եկեղեցու սուրբերն ու սրբոց տօները... նշ. աշխ. էջ 3։

* * *

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Աղյուսակ 1. Գանգի անհատական չափսերը և ցուցիչները³¹

№ ըստ Մարտինի	♂
1	181
8	140?
8:1	77.35
17	135
17:1	74,59
17:8	96,43
20	124
20:1	68,51
20:8	88.58
5	102
10	118
11	129
12	107,5
7	39,7
16	30,2
40	95
40:5	93,14
48	67
60	55
61	62,9
60:61	87,45
63	37,5
55	56
52	36

71a	34,5
69	29?
69 (1)	26,3
69 (2)	12,8

Աղյուսակ 2. Ատամների անհատական չափսերը

	Վերին ծնոտ VLcor
	աջ
C	8.5?
P1	8,8?
M1	9,9
	MDcor
C	5,8
P1	6,7
M1	9
	H cor
M1	5,8
	MDcol
M1	7,2
	MD × VL
M1	57,42
	Icor (VL / MD) × 100
M1	170,69
	mcor MD + VL /2
M1	15,7

Աղյուսակ 3. Կմախքի ոսկորների անհատական չափերը և ցուցիչները

	♂	
	աջ	ձախ
Բազուկոսկր (Humerus)		
4	66	X

5	23	X
6	20	X
7	65	X
7a	67	X
7:1	X	X
6:5	86,96	X

³¹ Նշում՝ «X» – ամրագրման անհնարինություն, «+» – հատկանիշի առկայությունը, «-» – հատկանիշի բացակայությունը:

Արմունկոսկր (Ulna)			10	25,8	X
11	14	14.1	8	101,2	100
12	17	16	8:2	23,6	X
13	19	19,2	6:7	105,77	100,91
14	25,5	26	10:9	75,9	X
3	X	X	Մեծ ոլորի ոսկոր (Tibia)		
3:2	X	X	8	36,5	X
11:12	82,4	88,2	8a	38	X
13:14	74,6	73,3	9	26,8	X
Ազդրոսկր (Femur)			9a	27,8	X
1	440	X	10	107	X
2	429	X	10b	86	X
6	33	31,3	9:8	73,5	X
7	31,2	31	10b:1	X	X
9	34	X	9a:8a	73,2	X
			10:1	X	X

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

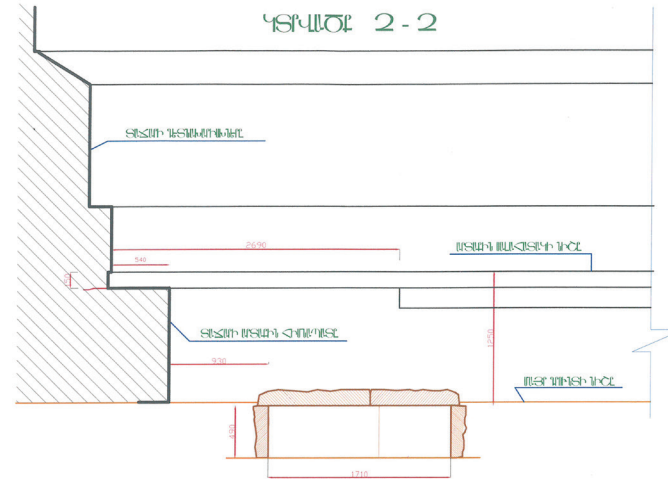
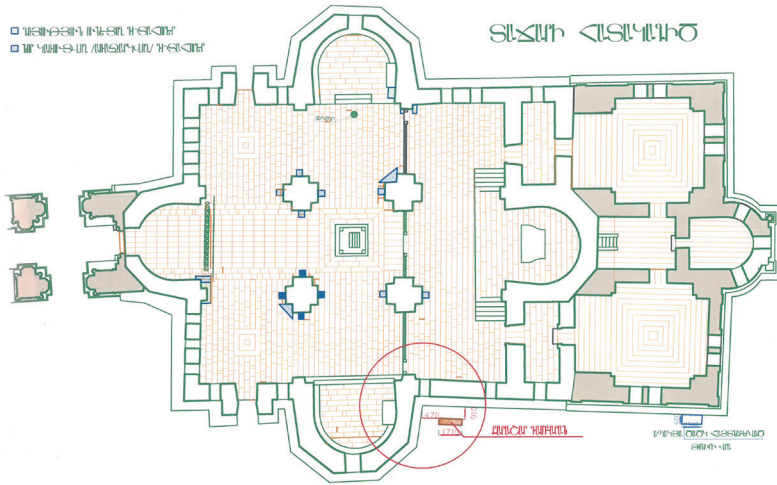
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, մարտիրոս, նահատակ, վերաթաղում, քա-
րատապան, սարկոֆագ, հրկիզված, մարդկային ոսկոր մասունքներ, բնահող:

РЕЗЮМЕ

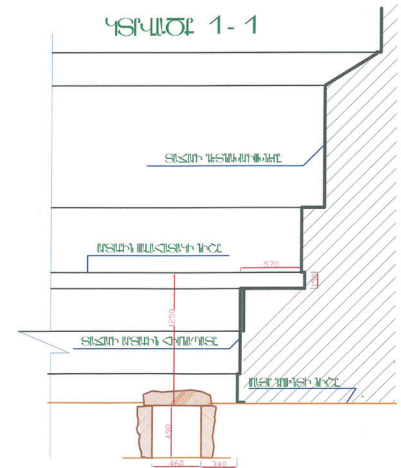
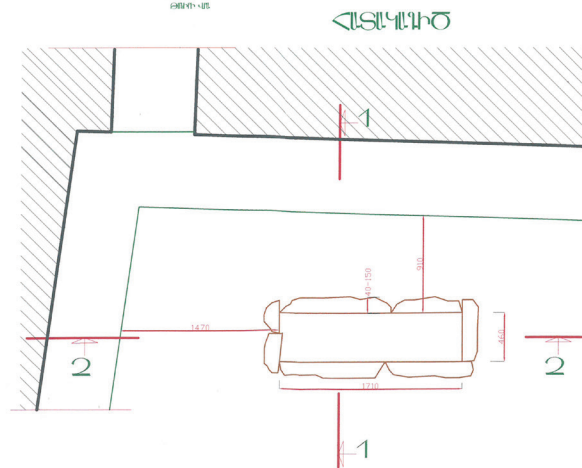
*В ходе раскопок, проведённых 20–30 мая 2019 года у южной стены мона-
стыря Святого Эчмиадзина, было обнаружено раннесредневековое захороне-
ние. Погребение представляет собой грунтовый саркофаг из каменных плит,
ориентированный в направлении северо-запад. Каменный саркофаг облицован
полированными плитами из туфа и покрыт массивными необработанными
туфовыми блоками. Его основание засыпано землёй.*

Не сохранилось письменных свидетельств о времени и обстоятельствах
перезахоронения останков. Грунтовые захоронения были широко распростра-
нены в эллинистический, античный и раннесредневековый периоды, при этом
их ориентация варьировалась. В Джрвеже, Арташате, Вагаршапате, Гарни, а
также в соседней Грузии и других регионах аналогичные погребения, выпол-
ненные из каменных плит или в грунте, основывались на языческих традициях.

ՏԱՆՈՒԻ ՎԵՐԱՎՈՅԻՒՆԻ ԿՐԴՈՒՄԻ ՎԵՐԱՍԵՐՎՈՒՄԸ ԲԱՐՈՎ ԽՈՒՐԱԿՆԻ ՉՈՒԹԱՐԽՈՒԹՅՈՒՆ

ՉՈՒԹԱՐԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՍԵՐՎՈՐԴԱԿԱՆ ԿՐԴՈՒՄ

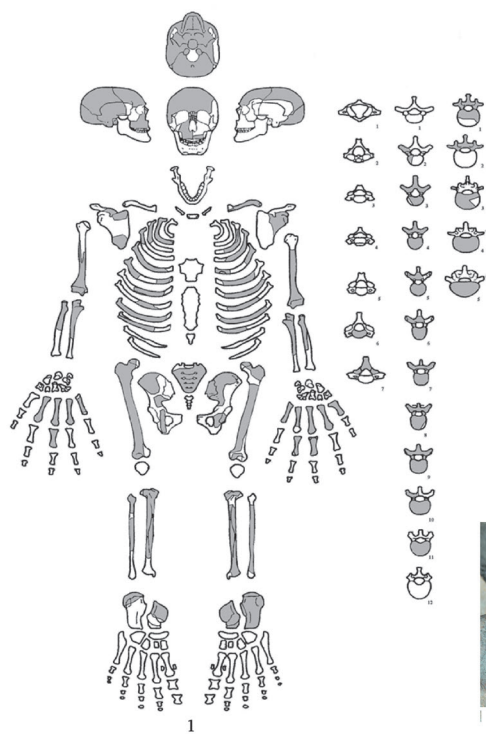

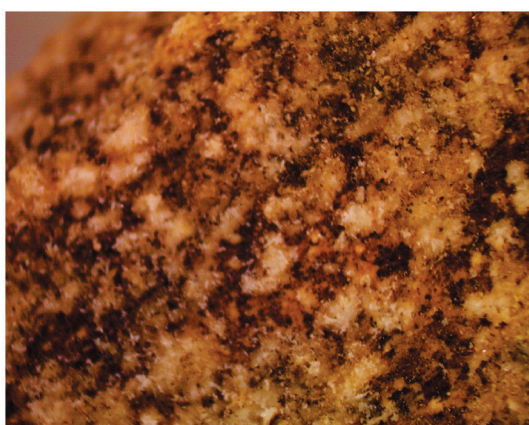
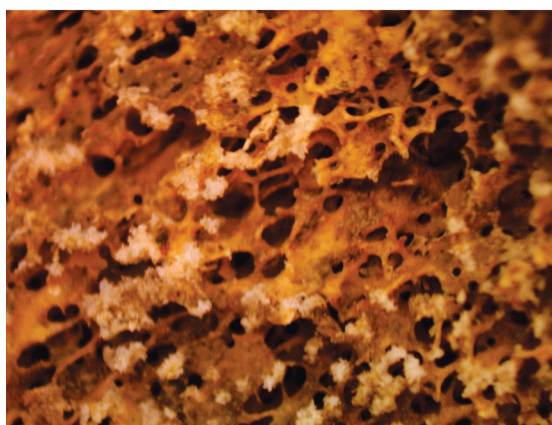
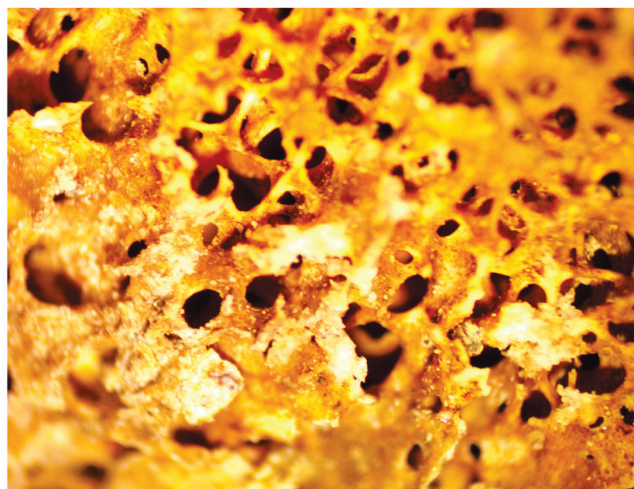
Նկ. 2

Նկ. 3

სქ. 4

Նկ. 5

По своей конструкции, ориентации, стратиграфическим данным и сопоставимым аналогиям саркофаг датируется началом IV века, то есть до основания собора Эчмиадзина. При его вскрытии были обнаружены человеческие останки: череп и небольшие фрагменты посткраниального скелета. На поверхности костей выявлены следы горения и образование кристаллов. Белые кристаллы являются результатом тафономических процессов, а не проявлением палеопатологических изменений.

SUMMARY

During excavations conducted from May 20 to 30, 2019, an early medieval tomb was discovered near the southern wall of the Etchmiadzin Cathedral. The burial consists of an in-ground stone sarcophagus oriented northwest. The sarcophagus is made of stone and lined with polished tuff slabs, while its top is covered with massive unworked tuff blocks. The base of the sarcophagus is sprinkled with earth.

There is no written evidence indicating when and under what circumstances the remains were reburied. In-ground burials were widespread during the Hellenistic, Classical, and Early Medieval periods, with varying orientations. Similar burials—either in stone slabs or directly in the ground—have been found in Djrvezh, Artashat, Vagharshapat, Garni, neighboring Georgia, and other regions, often reflecting pagan traditions.

Based on its construction, orientation, stratigraphic data, and comparative parallels, the sarcophagus has been dated to the early 4th century, predating the foundation of Etchmiadzin Cathedral. Upon opening the sarcophagus, human remains were discovered, including a skull and small fragments of postcranial bones. The surface of the bones showed traces of burning and the presence of crystals. The white crystals on the bone surfaces resulted from taphonomic processes rather than pathological conditions.

